

Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ

ԳԱՅԼԻ ԶՈՂԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՂԲՐՈՆՁԻԴԱՐՅԱՆ ԾԵՍԻ ԳԱՂՏՆԱԳԻՐԸ ՀԱՅՈՑ «ԳԵԼ ԿԱՊԻ» ԱՂՈԹՔՆԵՐՈՒՄ

Մ.թ.ա. 28-26 դարերով թվագրվող Մեծ Սեպասարը պատկանում է Հայկական լեռնաշխարհում վաղ բրոնզի դարաշրջանին հատուկ, բնական բլուրի վրա կառուցված հուշարձաններից: Սարի գագաթի հարթության կենտրոնում, արևելք-արևմուտք ձգվածությամբ, պատի նմանվող բնական ժայռի կտրվածքով եզերված, դեպի հյուսիսային լանջն իջնող առաջին հարթակի վրա՝ բնական փոստրակում, կառուցված է սրբարանը: Այն հյուսիս-արևմուտք հարավ-արևելք ձգվածությամբ ուղղանկյուն կառույց է (երկ.՝ 5,5 մ, լայն.՝ 4,7մ, պատերի բարձր.՝ 1-1,20մ): Սրբարանի ներքին տարածքը հագեցած է կարմիրով. պատերը շարված են կարմիր քարով, կարմիր փոշով էր ծածկված հատակը: Սրբարանի արևելյան կեսում, հատակի վրա բացվում է անոթ-կրակարանի բերանը (տրամ.՝ 18սմ): Անոթ-կրակարանի մեջ մոխիրի և այրված ճյուղերը վկայում են, որ կրակը ծեսի կարևոր մանրամասերից մեկն է:

Սրբարանի հատակին, օջախ-կրակարանից արևմուտք, արևմտյան պատից 70սմ հեռու, կրակարանից կարմիր քարերի աղեղնաձև դասավորությամբ անջրպետված, բացվեցին զոհաբերված յոթ գայլերի գանգեր: Գանգերից վեցը կողքկողքի դրված էին հատակին, մոխիրի, այրված ճյուղերի և վաղբրոնզիդարյան բեկորային տարարանոյթ խեցեղենի խառնակույտի հետ: Մի գանգը դրված էր տափակ և փոքր երկու սալերի վրա կուտակված տարածամանակյա անոթների բեկորների կույտը ծածկող փոքր սալի վրա: Չոհաբերված յոթ գայլերի գանգերն առանց ստորին ծնոտների էին: Ստորին ծնոտները գտնվեցին սրբարանի հատակի տարբեր մասերից:

Ըստ հնդեվրոպական դիցաբանական ընկալումների գայլն Աշխարհի կենտրոնից բարձրացող Սրբագան առանցքի մոտ ունի իրեն հատկացված տեղը, որով էլ պայմանավորված է նրա դերը ծիսակարգում: Գայլն աստվածների կենդանիների շարքում է: Այստեղից հետևում է, որ գայլի պաշտամունքի, ինչպես նաև ծիսական զոհաբերության մեջ պիտի արտացոլվեր նրա՝ աստվածային կենդանի և մահաբեր լինելը:

Իսկ ինչո՞ւ են սրբարանում թողնվել միայն զլուխները: Խեթական ծիսական տոների գագաթնակետը այն տեսարանն էր, երբ BIBRU-ն՝ ոսկյա կամ արծաթյա կենդանակերպ (կենդանու գլխի, վզի կամ այլ մասի ձևով) անոթը լցնում էին զինով... և խմում: Խեթական ծիսակարգում թագավորը, թագուհին և քուրմը զինի կամ զարեջուր էին խմում կենդանակերպ խորհրդանշական անոթից՝ աստծո արարածի ուժը ձեռք բերելու համար:²

Հնագույն ցեղերի հոգևոր մշակույթի հարցերը բարդ և դժվարին խնդիրներ են առաջին հերթին այն պատճառով, որ հազարամյակների ընթացքում շատ բաներ անվերադարձ կորսված են, և մեզ հասած նյութական մնացորդներն էլ հաճախ թույլ են տալիս վերականգնել ծեսի միայն տեսանելի կողմերը: Իհարկե, անհնար է ամբողջությամբ վերականգնել ծեսի պատկերը, սակայն իրենց տեղում նախնական դիրքով (in situ) պահպանված զոհաբերության ծեսի նյութական մնացորդների մանրամասները համադրելով պահպանված և հաճախ արմատները չտրոհված նախահայրենիք հասնող հավատալիքների հետ: Փորձենք վեր հանել ծիսական զոհաբերության բովանդակությունը, որպեսզի մեզ հասածը չդառնա ծեսի կամ արարողության միայն տեսանելի կողմերի արձանագրում: Հնդեվրոպական ակունքներից եկող գայլի պաշտամունքի և զոհաբերության ծեսի հնարավոր ամբողջական պատկերը վերականգնելու համար աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն նաև բանագիտական նյութերը:

Հայաստանի ազգագրական տարբեր շրջաններում ժողովրդի բանավոր ավանդության մեջ պահպանվել են «գելկապի» կամ «գայլկապի» կոչվող հմայական աղոթք-

¹ В. А р д з и н б а, Ритуалы и боги древней Анатолии, М., 1982, стр. 63.

² E. F o r r e r, Das Abendmahi in Hatti-Reiche.-Actes du XX Congres International des Orientalistes. 1938. Louvain 1940, էջ 127:

ները, որոնք անկախ կախարհանքի կամ դյուքանքի ձևից նույն բովանդակությունն ունեն, և նպատակը մեկն է՝ դրսում մնացած մարդկանց և կենդանիներին փրկել գայլի բաժին դառնալուց:³ Գելկապի աղոթքները հաճախ ուղեկցվում են հմայական արարողություններով, որոնց բնորոշը հետևյալն է. շերեփը երեք կամ յոթ անգամ աղոթած մազե դերձանով կապել սյանը, այնուհետև, երբ գտնվել ու վերադարձել են դրսում մնացածները, արձակել կապերն ու շերեփը հանել սյան վրայից: Գելկապի հետ կապված մեկ այլ հմայական արարողություն է, տրեխի կամ գուլպայի վրա թելի յոթ հանգույց անելով, կացինը սանդղեքի երկշարք ատամների մեջ դնելը:⁴ Կա նաև մեկ այլ տարբերակ, երբ շերեփը սև պարանով կապում են տան սյունից, դանակ են ծալում կամ տրեխի թելին յոթ հանգույց են անում, զցում սանդղեքի ատամների արանքը, վրան դնում կացին և նման իրեր: Եվ քանի դեռ կապանքը չի քանդված, գայլը եթե նույնիսկ յոթ օր ընտանի կենդանու մոտ լինի, չի վնասի:⁵ Ինչպես և նախորդ տարբերակներում, կորուստը գտնելուց հետո սանդղեքի միջից կացինն է հանվել, և քանդվել են հանգույցները: Ղարաբաղում, երբ չէին կարողանում գտնել կորած անասունը, որպեսզի այն գայլի բաժին չդառնար, խորհրդանշական ձևով վերջինիս երախը կապում էին, որ կոչվում էր կուկկապ: Քող կամ պարան էին վերցնում և դրանով օդում երեք շրջան էին անում, ենթադրաբար այն վայրում, ուր կորել էր անասունը, ասելով. «Գայլ եմ բռնում, գայլ եմ կապում»: Այնուհետև քողը կամ պարանը կապում էին եռահանգույց դանակի կամ դաշույնի ծայրին: Այլ տարբերակում կացնով օդում նույնանման շարժում անելուց հետո այն խփում էին սանդղեքի ատամների մեջ և այնպիսի տեղ թաքցնում, որ ոչ ոք չկարողանար ձեռք տալ:⁶ «Գելկապի» աղոթքների խոսքային մասին զուգահեռ կատարվում էին նաև գործողություններ, որոնք ներկայացնում են գոհաբերության ծեսի համառոտ պատկերը: Եվ գործողության ընթացքում կարևոր է նախ «գելկապի» աղոթքների կատարման ձևը: Վերջիններս, որպես չարքերից պաշտպանող գործողություն, ոչ թե կատարվում, այլ արտասանվում կամ երգվում են, այսինքն՝ խոսքը համարժեք է գործողությանը:⁷ Խոսքը՝ որպես հմայական կամ կախարհական բանաձև՝ անեծք կամ մաղթանք, պահանջում է արտաբերման համապատասխան հնչերանգ: Հնագույն ծագում ունի այն պատկերացումը, թե խոսքը բարձրաձայն հնչելիս ստանում է սրբազան ուժ և ըստ այդմ էլ համապատասխան ազդեցություն է գործում:

Պիտի ենթադրել, որ մեզ հասած «գելկապի աղոթքներ» հմայական բանաձևերը զուցե և հենց այդպիսին էլ եղել են և արտասանվել են ծիսական գործողության՝ գոհաբերության ժամանակ: Երբ գոհաբերության ծեսն այլևս դադարել է որպես գործողություն՝ իրականացվելուց, պահպանվել է միայն ծիսակարգի խոսքային մասը, իսկ ուղեկցող պայմանական գործողությունները դարձել են իրական գոհաբերությունը խորհրդանշող հմայական բանաձև: Նման հմայական բանաձև էր «գելկապ» կոչվող և գայլի հասցրած հիվանդությունից բուժելու համար Գամիրքի հայերի կողմից օգտագործվող պահպանակը:⁸

Հայոց «գելկապի» աղոթքները սովորաբար սկսվում են *այլալոց-թալալոց, ալալու-թալալու, ալալու-գալալու* կրկնավոր հարադրություններով: Ըստ Ս. Հարությունյանի՝ «հնարավոր է, որ սրանց տակ թաքնված են մերձիմաստ կամ նույնիմաստ ոգի-

³ Ս. Հ ա ղ ո թ յ ո լ յ ա ն, Գայլի հնագույն պաշտամունքի արտացոլումները հայոց «գելկապի» աղոթքներում, Հայաստանի Հանրապետությունում 1993-1995թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզեր, Եր., 1996, էջ 44:

⁴ Նույնը:

⁵ Ս. Ա ղ ե ղ յ ա ն, Երկեր, հ. Է, Եր., 1975, էջ 93:

⁶ Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 12: Ստ. Լիսիցյան, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, (ազգագրական ակնարկ), Եր., 1981, էջ 62:

⁷ Ա. Բ ս ղ ա յ ե լ յ ա ն, Ոչ իրեղեն հմայական պահպանակներ, Հայ ժողովրդի մշակույթ, XIII, Եր., 2006, էջ 77:

⁸ Վ. Թ ե մ ո լ ը յ ա ն, Գամիրքի հայերը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 1, Եր., 1970, էջ 150-151, տողատակ 11:

ների անուններ՝ վերածված դրանցից սպառնացող վտանգի իրադրությունը մոդելավորող դարձվածի»:⁹

Հայոց մեջ կար *թալալոց* մանկական հիվանդությունը, որի համար ապաքինման միջոց էր նույն անունով ծակ քարի միջով երեխային անցկացնելը: Կար նաև Սբ Թալալոսի տոնը, որ նշել են թալկացող երեխաների մայրերը:¹⁰

Մեծ պասի 49-օրյա բեռնաթափման ամենամեծ ծանրությունն ընկնում էր առաջին շաբաթվա վրա, որ քրիստոնեական օրացույցով կոչվում է Սբ Թեոդորոսի, իսկ ըստ հայոց հավատալիքների՝ Թալալոսի շաբաթ: Եվ այդ շաբաթվա կարևոր օրը կիրակին էր, որն ըստ եկեղեցական օրացույցի կոչվում է Սբ Թեոդորոսի, Թորոսի, Թորվան Թորոսի կամ Թալալոսի կիրակի: Ըստ հայոց հավատալիքների՝ Թալալոց կիրակին նվիրված էր երեխաներին *թալալոց* հիվանդությունից պաշտպանելուն: Մեծ պահքի երկրորդ օրը կոչվում էր կատաղած շան կիրակի, իսկ երրորդ օրը՝ կայծակի կիրակի:¹¹ Հին տարվա մահվան և նոր տարվա ծննդի՝ ձմեռվա ավարտի և գարնան գալուն համապատասխանող Մեծ պասի առաջին շաբաթվա ընթացքում կատարվող ծիսակատարությունները, ինչպես տեսնում ենք, կապված են Թալալոս-Թալալոցի հետ:

Հայոց մեջ կային սրբատեղիներ, որտեղ տանում էին ուշագնացությամբ տառապող հիվանդներին: Իսկ թուլանալը կամ թալկանալը վախի հետևանք է, որ կարող էր լինել նաև ալերից, որոնք մարդկանց բազմանալուն թշնամաբար տրամադրված չար ոգիներ են: Բերենք ընդամենը երկու օրինակ: 20-րդ դարի սկզբին Վասպուրականում, Արտամետի ալգիների մոտ կար Սուրբ Թալալոս սրբատեղի, որտեղ գալիս էին ուշագնացությունից տառապողները:¹² Բասենում ջրաղացի մոտ աճող մի ուռենի համարվում էր սուրբ և կոչվում էր «Թալալոցի ծառ»: Այստեղ ծաղկազարդի կիրակի օրը ուշագնաց եղողներին և ընկնափորներին էին բերում և պառկեցնում ծառի տակ: Եթե որոշ ժամանակ հետո հիվանդը ննջում էր, ուրեմն առողջանալու էր:¹³ Թալալոսից բուժվելու սուրբ տեղերից էին նաև Ծակ քարերը: Քարի միջով անցնելով, ըստ հավատալիքի, անցած տարիների մեջ են թողնում բոլոր ցավերն ու հիվանդությունները: Անցքի միջով անցնելը նույնացվել է վերստին ծնվելու հետ: Մինչ քերված բանագիտական նյութերում գալիի պաշտամունքի վկայությունների և հնագիտական փաստի համադրումը նախ պարզենք, թե գելկասի աղոթքներում, որպես բանաձևային յուրատեսակ մուտք, հնչող *ալալոց-գալալոց*, *ալալոս-գալալոս*, *ալալոց-թալալոս* բառերը, ինչպես նաև ծննդկանին թշնամի՝ ալլանդակ կերպարանքով չար ոգիները՝ *ալլ* և *հալլ* ինչ են նշանակում և արդյոք կապ ունեն *թալկանալ* հիվանդության անվան և Սբ Թալալոսի հետ:

Ո՞վ էր Թալալոսը: Նա չար ոգի էր, հրեշ:¹⁴ Նրա անունը հանդիպում է նաև մեկ այլ ոգու անվան հետ, որն ըստ Ս. Լիսիցյանի, նույնական է ասորա-բաբելոնյան կործանարար ոգիներ *ալալներին* և *թէլալ* զինվորներին:¹⁵ Ըստ Ժ. Մասպերոյի խալդյան այդ ոգիներից մի քանիսը համաշխարհային կարգուկանոնի թշնամիներ են, աշխատում են կործանել տիեզերքը, իսկ մյուսները ներխուժում են մարդկանց կյանք, որպեսզի չարիք պատճառեն, մտնում են մարդկանց մարմնի մեջ:¹⁶ Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում և Բալկաններում Թեոդորի շաբաթը ընտանի անասունների, հատկապես ձիերի տոն էր: Տոնը նշում էին որպես օձից պաշտպանվելու օր: Սբ Թեոդորոսը կամ Ֆեդորը որպես արևային աստվածություն, ունի լծված ձիեր, իսկ ալալոս ոգիները սիրում են ձիերին և զիջերները հյուսում են նրանց բաշերը:¹⁷

⁹ Ս. Հ ա ղ ո ս յ ո ս յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 45:

¹⁰ Նույնը:

¹¹ Ս. Ա Վ ա զ յ ա ն, *Արճակ, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն*, հ. 8, Եր., 1978, էջ 94:

¹² Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, *Վասպուրական, Ազգագրական հանդես*, թիվ 20, Թիֆլիս, 1910, էջ 210:

¹³ Э. П е т р о с я н, *Боги и ритуалы Древней Армении*, Ер., 2004, стр. 81.

¹⁴ Նույնը:

¹⁵ С. Л и с и ц я н, *Старинные пляски и театральные представления армянского народа*, т. 1, Ер., 1958; Э. Петросян, *նշվ. աշխ.*, էջ 81.:

¹⁶ Э. Петросян, *նշվ. աշխ.*, էջ 82:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 83:

Ալերը, ըստ հավատարիքի, հրեղեն աչքերով և պղնձե մագիլներով, երկաթե ատամներով ու վարագի ժանիքներով արարածներ են, ներկայացնում են երկու սեռերն էլ և մարդկանց մեծն են բազմանում: Հմայական աղոթքներում *այլ* կոչվում է *չար գազան*: Նրանք իրենց ձեռքին ունեն երկաթե կացին, նրանց բնակավայրերը թեև սարերի վրա են, սիրում են նստել ճանապարհներին, ավազի վրա, գալիս և մտնում են տները, մնում են գոմերի մութ անկյուններում կամ առաստաղին:¹⁸ Այլ, ինչպես և մարդագայլը մանկատյաց է և ամենից վտանգավոր է ծննդկանի և նորածինի համար: Եթե կինը ծննդաբերելիս ուշաթափվում էր, արդեն ծնված երեխային դնում էին տանիքը՝ իբրև գոհաբերություն չար ոգիներին, որպեսզի նա բավարարվելով երեխայով, խնայի մորը, իսկ նրանից պաշտպանվելու միջոցները կայծակի խորհրդանիշերն են և դիվահալած գորություն ունեցող առարկաները:¹⁹

Ալալոց-գալալոց, ալալոս-գալալոս, ալալոց-թալալոս կրկնավոր հարադրությունները Հր. Աճառյանը մեկնաբանում է որպես *պատահելիք արկած, գալիք փորձանք*:²⁰ Ս. Հարությունյանը գտնում է, որ Ալալոս-Թալալոսի (երբեմն՝ Ալալոս, Սուրբ Թալալոս) հարադրություններում առկա են հին դիցաբանությունների արձագանքներ, և միաժամանակ հենվելով հին բալկանյան Թաուլիոս (Thaulios) պատերազմի *գալլային աստծո* անվան արմատը հնդեվրոպական ձեռ (սպանել, խեղդել) բառից սերված լինելու վրա, որից էլ կազմվել են գայլի անվանումները, ենթադրում է, որ հայոց գայլկասյի աղոթքներում հաճախակի հիշատակվող *Թալալոս, Թալալոց, Սր Թալալոս* անստույգ անվանումների հիմքում ընկած է հին բալկանյան *գալլային աստվածության* անունը:²¹

Գայլկասյի աղոթքներում հաճախակի հիշատակվող կրկնավորների՝ *ալալոց-գալալոց, ալալոս-գալալոս, ալալոց-թալալոս* հիմքում հավանաբար *գալլ* բնիկ բառն է և *թալ* արմատը:

Ըստ հայերեն Արմատական բառարանի *ալ-ախտ ինչ աստակիչ, որ պատահի կնոջ, որ նորոգ ծնեալ իցէ զմանուկ իւր և այս դիպի նմա յօրէ ծննդեան մինչև ցօրն եօթներորդ*:²² հիվանդություն մահվան ելքով, որին ենթակա են միայն նորածինն ու կինը ծննդաբերությունից հետո յոթ օրվա ընթացքում: Ունենք նաև *այլ* բառը «խորունկ տեղ, անդունդ, անտակը»²³ և «նեքին և խորագոյն վայրք անմատչելիք. խորք, խորշք, խոր տեղ»²⁴ իմաստներով: Այսինքն, սանդարամետի իմաստներից մեկն էլ այլքն է: Արդյոք *ալ*-ի հետ կապ ունեն հայոց գելկասյի աղոթքներում հաճախակի կրկնվող *ալոց-գալոց* կամ *ալալոց-գալալոց, ալոց-գալոց* կրկնավոր հարադրությունները: Վերջիններս կազմվել են *գալլ* արմատից *ոց* վերջածանցով՝ *գալլոց+գալլոց*: Եվ ինչպես *Թաղաղոց-Թաղաղոց* ձևերում, այստեղ ևս գործ ունենք լեզվական օրինաչափության հետ: Հայոց լեզվում *այ* երկբարբառը, որ գրական լեզվի մեջ փոխառություն է գրաբարից, ինչպես են՝ այս, երկայն, գայլ, այծ: Բարբառների մեջ այս երկբարբառը բաղաձայներից առաջ դարձել է կամ պարզ *Է* (Ե) կամ *Ա* ձայնավոր, ինչպես՝ էլ (այլ), երկեն, զել, էծ, կամ՝ ալ, երկան, գալ, ամ:²⁵ *Գալլոց-գալլոց* կրկնավոր հարադրության մեջ *այ* երկբարբառը դարձել է *ալ* գալոց-գալոց (գալոց նշանակում է անսպասելի, հանկարծահաս փորձանք): Կրկնավորների մեջ արմատներից մեկում բառասկզբի բաղաձայնը դուրս է ընկնում ինչպես՝ ավալ-թավալ գալ, առոք-փառոք²⁶ նաև՝ ալոց-գալոց: Հր. Աճառյանը հայերենում օգտագործվող *ալ* բառը, որ նշանակում է *չար ոգի*, համարում է պարսկերենից փոխառյալ:²⁷ Հայերենի վերը բերված լեզվական նույն կանոններով՝ *ալ*-ը կարող էր առաջանալ գալլ բառից (գալլ-գալլ=գալ-գալ=ալ-գալ=ալ):

¹⁸ Մ. Արեղյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 95:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 95-97:

²⁰ Մ. Հարությունյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 45:

²¹ Նույնը:

²² Հր. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. 1, Եր., 1971, էջ 90:

²³ Նույն տեղում, էջ 96:

²⁴ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Եր., 1981, էջ 14:

²⁵ Մ. Արեղյան, *Երկեր*, հ. 2, Եր., 1974, էջ 94:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 148:

²⁷ Հր. Աճառյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 90:

Միսիանի շրջանում գտնվող Ուխտասար և Ջերմաջուր հնավայրերի տեղանքը շրջապատված է լեռներով, բլուրներով, հովտային է միայն դեպի Այլախի սարահարթը ձգվող տարածությունը: Այս տարածքում գտնվող բազմաթիվ լճակներից ամենամեծը Ալ լիճն է:²⁸ Վերը բերված հայերենի օրինաչափություններով՝ հնարավոր է գայլապատկերներով հարուստ ժայռանկարների տարածքում Այլախ և Ալ անունների հիմքում ընկած է *գայլ* բառը:

Ղարաբաղի գյուղերի անուններում հաճախ է *թաղ* արմատի կրկնությունը. Թաղասեռ, Թաղուտ, Թաղյար, Մանկաթաղ, Հոռաթաղ, Հորաթաղ, Գյուլաթաղ, Մոխրաթաղ, Վարնկաթաղ, Թաղավարդ և այլն:²⁹ Թաղ արմատի հաճախակի կրկնվելը կարող էր կապվել որոշակի կանոնակարգված ձևով՝ ընտանիք-ընտանիք կամ տոհմ-տոհմ թաղելու ձևից, որից էլ՝ թաղամաս իմաստը: Հայերենում ունենք «թալ» արմատով մի քանի բառեր, որոնք, կարծում ենք, իմաստային կապ ունեն «թաղ» արմատի և մահվան կամ թաղման հետ: Թալ-«*նուաղում*» արմատ անգործածական, որից կազմուած են թալանալ «թմրիլ, թուլանալ, մարիլ, նուաղիլ, ուշքից գնալ»: Ունենք նաև թալթալ խաղալ - «*նուաղելով գետնի վրա տասպալուիլ*», թալուկ - «*գլխի պտույտ և սրտի խառնուք*», թալկալիլ - «*ուշքից գնալ*» Վարդան Այգեկցու առակներում նաև՝ թաղկումն:³⁰

Հայերենում թաղ-ը առանձին անգործածական արմատ է, որից ածանցված է թաղելը: Հայտնի չէ, թե բառի բուն և առաջին նշանակությունը փորք°լն է, թե° ծածկելը, սակայն բառը հաճախ գործածված է պարզապես ծածկել, պահել նշանակությամբ:³¹ Քանի որ թաղելը գործողություն է, *թաղ* արմատով կարող էին կազմվել գործողության տեղը և իմաստն արտահայտող բառեր: Թաղ արմատով հայերենում ունենք *թաղ*, *թաղամաս*, *թաղիք*, *թաղանք*, *թաղակապ* բառերը, որոնք հեռացել են նախնական *թաղ-ծածկել* իմաստից: Ունենք նաև զարմանային ցերեկային ժամերից Թաղանթալը (ժամը 13. 37-14. 36), որն ավանդված է նաև Թաղաթալ և Թաղաթափալ: Կարծիք կա, որ «թաղ-ինքնին նշանակում է թաղիքեալ *թագ*, որը կրում են քահանաները...կարելի է համարել, որ այս ժամին արևը թագաւորում է երկնակամարում, այսինքն՝ իր բարձրակետին է հասել, եւ հնարաւոր է, որ ճաշից յետոյ աշխատաւոր մարդու հանգստեան ժամն է, այն էլ «թաղ» ծածկի տակ»:³² Քանի որ արևը բարձրակետին հասնելուց հետո գնում է դեպի մայրամուտ, հնարավոր է *թաղ* արմատով է կազմվել ժամի Թաղաթալ անունը՝ նկատի ունենալով օրվա դեպի վերջը՝ թաղվելը, մեռնելը գնալու իմաստը: Ծառ ժողովուրդների, նաև հայերիս մոտ, հանգուցյալին մայրամուտից առաջ հողին հանձնելը և թաղման հետ կապված բոլոր ծեսերը կեսօրից հետո, մինչև մայրամուտ իրակամացնելը կապված են *թաղ*-ի հետ, և այստեղից էլ կարող էր ծնվել նաև ցերեկվա ժամերից մեկի անունը՝ Թաղանթալ:

Կարծում ենք Թաղալոս-թալալոս բառերը կազմված են *թաղ* արմատի կրկնությամբ և *ոց* հոլովակերտ վերջածանցով՝ թաղ+թաղ+ոց=թաղթաղոց: Թաղթաղոց-ը նախ տարնամանությամբ դարձել է *թաղաղոց*, ապա դ-լ հնչյունափոխությամբ՝ դարձել *թալալոց*: Մեզ ավանդված *Թալալոս* ձևն արդյունք է լեզվական մույն օրինաչափությամբ *ոց* ածանցի *ց-ս* ձևափոխությանը (*ց=տ+ս*): Թաղթաղոցը նախնական ձևով պահպանվել է հունարեն Tartaroc ձևում՝ մույն հնչողությամբ և մույն իմաստով (դ-ռ փոխակերպմամբ): Իսկ տարտարոսի հայերենը սանդարամետն է՝ դժոխքը:³³ Կարելի է ենթադրել, որ *թաղ-թաղոց* բառը ստեղծվել է բնիկ հայերեն *թաղ* արմատի բարդումով մինչև հնդեվրոպական մայր լեզվի տրոհվելը, այնուհետև անցել է հունարենին և մույնությամբ պահպանվել նախնական իմաստով՝ որպես *տարտարոս-դժոխք*: Իսկ քանի որ *թաղթաղոց*-ը ևս *ճախ* բառի մնան չարի, մահվան իմաստ ունի, կարծում ենք, բառի վրա տարբու է դրվել, և օգտագործվել են փոխառյալ բառեր՝ իրանական երկու մույնիմաստ՝ սանդարամետ,

²⁸ Գ. Կ ա ռ ա խ ա ն յ ա ն, Պ. Ս ա Ֆ յ ա ն, Սյունիքի ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Եր., 1970, էջ 10:

²⁹ Ստ. Լ ի ս ի ց յ ա ն, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, (ազգագրական ակնարկ), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 12, Եր., 1981, էջ 34:

³⁰ Հր. Ա ճ ա յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, 1973, էջ 139:

³¹ Նույն տեղում, էջ 145:

³² Մ. Ն ա ճ ա ռ ե ա ն, Լեզուաբանութիւն, թե° իմաստափոխութիւն, Հալեպ, 2007, էջ 154:

³³ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Եր., 1981, էջ 859:

դժոխք և հունարեն՝ tartaroc: Կարծիք կա, ըստ որի՝ Կասպից ծովի արևելյան եզրերից դեպի արևելք և հյուսիս-արևելք ընկած հատվածի ծայրամասի Tartaria անունից է առաջացել ինչպես Տարտարոսը, այնպես էլ Թաթար ազգի անունը:³⁴

Իսկ ինչ վերաբերում է թալկանալ հիվանդության և Սբ Թալալոսի անվանը, երկու բառերում էլ *թալ* արմատը հուշում է իմաստը (թաղ-թալ, որտեղ դ-լ ձևափոխությունը լեզվական օրինաչափություն է)՝ թալկանալը, թուլանալը, որը կարող էր նույնացվել ժամանակավոր մահվան հետ: Ասվածի հաստատումն են նաև *թալ* արմատով հետևյալ բառերը. *թալցնել*-«լուսնոտիլ, փոքր տղայոց ուշաթափուիլ», *թալթալ*-«մահամերձի թփրտալը»:³⁵ Ակնհայտ է, որ քրիստոնեության մուտքով հավատալիքի վերածնունդում է կատարվել: Թաղթաղոց-Թալալոսը հին հավատքում ունեցել է *թաղող* իմաստը, իսկ նոր կրոնում նրան տրվել է սրբի կարգավիճակ՝ հասկացնելով մահից ազատողի դերը:

Այսպիսով, հայոց գելկասի աղոթքներում գաղտնագրված է գայլի պաշտամունքի և զոհաբերության ծիսակարգը՝ յուրատեսակ մոդելավորմամբ պահպանելով *գայլ* բառը: Իսկ *ալ* և *հալ* ձևերը, որ ծննդկան կանանց և երեխաներին վնասող, նաև մութ զիջերները թափառող և մարդկանց վնասող չար ոգիներ են, *գայլ* բառի ձևափոխություններ են: Հայոց գելկասի չարխափան աղոթք-բանաձևերի սկզբում հաճախակի կրկնվող Ալալոց-թալալոց, Ալալոս-թալալոս, Ալալոս-գալալոս կրկնավոր հարադրությունները *թալ* և *գայլ* բնիկ հայ բառերից հարադրությամբ առաջացած Թաղթաղոց և Գայլոց անունների հնչյունափոխված ձևեր են: Մահ-ը և *թալ*-ը, *թաղել*-ն անբաժան են իրարից, որպես երևույթ և նրան հաջորդող պարտադիր գործողություն. գայլը՝ որպես մահաբեր, իսկ *թալ*-ը՝ նրա անբաժանելի ուղեկիցը: Աղոթքներում անունների արտասանությունը յուրատեսակ մոդելավորմամբ ուղղվում էր Գայլոց և Թաղթաղոց աստվածություններին՝ սպասվելիք վտանգը կանխելու և մահից փրկելու ակնկալիքով: Իսկ Թաղթաղոց և Գայլոց աստվածանունների ծագումը դեռևս չտրոհված հնդեվրոպական մախահայրենիքում ձևավորված գայլի պաշտամունքի և ծիսական զոհաբերության ակունքներում է: Խթթական պանթեոնում հազար աստվածների գոյությունը³⁶ թույլ է տալիս ենթադրել, որ բազմաթիվ կարող էին լինել նաև գայլերի ծիսական զոհաբերության ակունքներում կանգնած հնդեվրոպական ցեղերի աստվածությունները:

Հայոց հավատալիքներում հայտնի են նաև *հալէր, քաշկէր* կամ *քաշկ*-եր անուններով չար ոգիները: Ստ. Լիսիցյանը ամենայն մանրամասնությամբ է ներկայացնում հավատալիքը: Բերենք որոշ հատվածներ միայն: Քաշկերը կարող են լինել տղամարդ, կին, ծեր կամ երեխա: Նրանք երբեմն կախարդում են մարդու (սովորաբար կանանց) ու գայլ՝ «մըրթակուլ», դարձնում, որը զիջերը գայլերի ոհմակի հետ է թափառում, իսկ ցերեկը մարդկային կերպարանք ընդունում և վերադառնում: Մըրթակուլը քնած մայրերից փախցնում է օրորոցի երեխաներին, որոնց ոսկորները հետո գտնում են գյուղի ծայրամասում, այդ նա է քանդում թարմ գերեզմաններն ու դիերը խժռում: Քաշկերի դեմ պայքարի միջոցների մեջ հատուկ գործություն ունեցող իրերն են ածուխը, աղը, հացը, ինչպես նաև շրջանի և խաչի պատկերը: Քաշկ-երն ամենից շատ վախենում էին պողպատե իրերից: Ծննդկանի բարձի տակ պողպատե և երկաթե իրեր՝ դանակ, մկրատ, դաշույն, կողպեք էին դնում, իսկ շեմին, որտեղ քաշկ-եր էին նստած, շղթա էին գցում: Շրջանը չպետք է անպայման նյութական լիներ, այլ կարող էր արվել գործողությամբ, ընդ որում եռակի: Քաշկ-երից պաշտպանվելու համար ավագ չարչարանաց շաքաթվա ուրբաթ օրը դարբինները պողպատե օղեր էին կռում, որոնք աղջիկները դնում էին մատներին: Քաշկ-երից պաշտպանվելու համար պետք է դրանց զգեստի գործվածքի մեջ ասեղ խրել կամ լայնագլուխ մեխեր և կամ պայտ խփել դռանը: Քաշկերի դեմ արդյունավետ էին նույն միջոցները, որոնք գործադրվում էին, իրոք, ֆիզիկապես գոյություն ունեցող էակների դեմ: Ղարաբաղում հավատում էին, որ ամպրոպից հետո (որ խորհրդանշան էր բարի և չար ուժերի գոտենմարտը քաշկ-երի հետ), վերջին երկուսը

³⁴ Մ. Ն ա ճ ա բ ե ա ն, նշվ. աշխ., էջ 81:
³⁵ Հր. Ա ճ ա ռ յ ա ն, հ. II, 1973, էջ 140:
³⁶ Դ. Բ ա Ր Ա Յ Մ Յ Ն, նշվ. աշխ., էջ 66:

«կապվում էին», իսկ Սարգսաշենում հիվանդին բուժվելու նպատակով մեխեր և պայտեր էին խփում սուրբ ծառերի վրա:³⁷

Ի թիվս բազում միջոցների, որ կիրառվում էին հալերից և քաշկերից պաշտպանելու համար, նաև վերցնում էին հրացանը և ծննդկանին անց էին կացնում այդ հրացանի և նրա կաշվե փոկի միջով, կամ այժի լյարդը երդիկից դուրս էին շարտում, որպեսզի հալերը խաբվեն, լյարդը վերցնեն և հեռանան:³⁸

Լյարդը աստվածներին մատուցվող գոհաբերություն էր խեթական ծիսակարգում:³⁹ Նույն ծեսի արձագանքը պահպանված է «Տարոնի պատերազմում», որտեղ հերոսներից մեկը՝ Վահանը, սպանելով Սիիրանին, «այնուհետև պատռելով նրա որովայնը, ծառային հրամայեց հանել նրա լյարդն ու դնել բերանը»:⁴⁰

Քաշկերի մասին հավատալիքներում նշվում է նաև նրանց բնակության վայրը: Ղարաբաղի Ավետարանոց գյուղում Քաշկատունը քարանձավում էր, իսկ Թաղար և Ազոխ գյուղերի միջև գտնվող անտառներով ստվերամած անձավները մինչև այժմ էլ կոչվում են Քաշկածոր:⁴¹ Իսկ քարանձավում ապրելն ինքնին ենթադրում է կապ անդրաշխարհի հետ:

Ստ. Լիսիցյանը այս ոգիների անունները բերում է քաշկեր և քաշկեր ձևերով: Քաշկերը չի կարող լինել քաշ+ կեր, քանի որ հայերենում որպես առանձին արմատ ունենք կեր է, և ոչ թե՛ կեր:⁴² Այսինքն՝ կարելի է ենթադրել, որ անունը ծագել է քաշկ էր կամ քաշք էր ձևից: Իսկ ինչ է քաշկ-ը կամ քաշք-ը : Հայկազյան բառարանում կա քաշ, տարբեր իմաստներով, որոնցից մեկը նշանակում է սնակուշտ, ստորին կողմանք կողից...և կա ի քաշ բերել, որ նշանակում է իբրև ձգել ի խառնս (զբօյն և զմաքիմ):⁴³ Ըստ Հայկազյան բառարանի քաշկեն (հերիսա), հաց ինչ, մանավանդ զարեհաց, նկանակ զարեղեն:⁴⁴ Քաշկերը կազմված է քաշ արմատից, ք հոգնակիակերտից և էր օժանդակ բայից: Հայերենում պատմականորեն նախնական միջոց է բառերի կրկնությունը, որ օգտագործվում է իբրև բառակազմության միջոց՝ արմատը առաջին կամ երկրորդ եզրում որոշ հնչյունափոխության ենթարկվելով, ինչպես օրինակ. քարշ արմատից է, կազմված, քաշքշել բառը, որտեղ հնչյունափոխություն է կատարվել և առաջին, և երկրորդ եզրում (քարշքարշել=քաշքշել):⁴⁵ Իսկ քաշքշել= քաշքշել կամ քաշկել, որի վերջին լ-ն կարող էր փոխվել ր-ի: Հնարավոր է քաշք և քաշք նույն բառն է, որ ձեռագրի արտագրության ժամանակ կարող էր ք-ի և շ-ի գրության ձևից առաջացած շփոթմունք լինել:

Այն, որ քաշկերը նույնանուն են դժոխքի շներին կամ գայլերին հետ փաստված է նաև 16-րդ դարի մի Ավետարանի պատկերազարդման մեջ: Վարդան Բաղիշեցու 1571թ. Բաղեշում ծաղկած Ավետարանում՝ Վերջին դատաստանը ներկայացնող պատկերում, մեղքերը կշռող երեք շներ կամ գայլեր են պատկերված: Պատկերից քիչ վերև, ձախ կողմից թևավոր հրեշտակը հրեղեն զավազանն ուղղել է կենդանիները (շուն կամ գայլ) և անցել է երկուսի միջով: Երրորդը մնացել է անխոցելի: Կենդանիների (շուն կամ գայլ) պատկերների միջակայքի վերին մասում «դժոխքն են», իսկ ներքևում՝ «այլկեր», որի կողքին մեկ թիվը հիշեցնող նշան է:⁴⁶ Կարծում ենք՝ վերջին նշանը հակառակ գրված «ք» տառն է, և բառը կարդացվում է՝ «այլ կեր(ք)»: Մանրանկարի վրա յուրաքանչյուր պատկեր կողքին ունի նաև գրավոր բացատրություն, ինչպես օրինակ, կշեքի

³⁷ Ստ. Լիսիցյան, *Լեռնային ...*, էջ 62-64:

³⁸ Ստ. Լիսիցյան, *Չանգեզուրի հայերը*, Եր., 1969, էջ 202:

³⁹ *В. А р д з и н б а*, նշվ. աշխ. էջ 25:

⁴⁰ Հ ն վ հ ա ն Մ ա մ ի կ ն ն յ ա ն, «Տարոնի պատմություն», քարզմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Վարդան Վարդանյանի, Եր., 1989, էջ 77:

⁴¹ Ստ. Լիսիցյան, *Լեռնային ...*, էջ 62:

⁴² Ք. Չ ա հ ն ի կ յ ա ն, *Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան*, Եր., 1987, էջ 129:

⁴³ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Եր., 1981, էջ 981:

⁴⁴ Նույնը:

⁴⁵ Էդ. Ա ղ ա յ ա ն, *Լեզվաբանության ներածություն*, Եր., 1949, էջ 189-190:

⁴⁶ Հայկական մանրանկարչություն, Վասպուրական (կազմեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց Հրավարդ Հակոբյանը), Եր., 1978, նկ. 85: Մատենադարան, ձեռագիր N 4845:

աջ նժարի մոտ կարդում ենք՝ «արդարքն պասկին», աջ կողմում՝ «սա մեղատրն տանջին»: Հավանաբար «այլ կեր(ք)» նշանակել է «(գ)այլ և կեր(ք)»: Կարելի էր ենթադրել, որ առաջին բառի մեջ է տառի միտումնավոր բացակայությունը պայմանավորված է արգելանքով: Արտահայտությունը որպես մեկ բառ կարդալու դեպքում դառնում է *այլ-կեր(ք)*, որ կարող էր հնչել նաև այլբեր: Ինչպես տեսանք, Ստ. Լխիցյանը, ժողովրդից քաղած նյութին հարազատ մնալով, այս ոգիներին մեկ անվանում է *այլկեր*, մեկ՝ *ալբեր*:

Սբ Խաչի մեռելոցին պատրաստվող ճաշը կոչվում է *քաշկա*: Անունը համահունչ է *քաշկ*-ին, որն էլ հնարավոր է *քաջ(ք)* բառի աղավաղումն է: Այսինքն՝ կերակուրը զոհաբերություն էր ոգիներին՝ քաջքերին: Ճաշը հավանաբար անունը ստացել է, քանի որ մատուցվել է քաղման ծեսի ժամանակ որպես զոհաբերություն՝ ողջերին քաշք-քաջքերից՝ անդրաշխարհի ոգիներից պաշտպանելու համար: Չանգեզուրում ննջեցյալի կրծքին և բերանին հաց դնելը մոգական նշանակություն ուներ և արվում էր *քաշկերին* հեռացնելու համար:⁴⁷ *Քաջ*- քաջք, ըստ Հայկազյան բառարանի, *ցնորք*, *ոգի*, *դև*, *ծին*, *խէյալ*⁴⁸ իսկ *քաշկէն* (*հերիսա*), *հաց ինչ*, *մանավանդ գարեհաց*, *նկանակ գարեդեմ*:⁴⁹ Լխիցյանի բացատրությունը, թե այն քաշկերին հեռացնելու համար էր, ցույց է տալիս, որ *քաշկերը* ինչ-որ էակներ էին: Ըստ ժողովրդական հավատալիքների՝ քաջքերը մարդկային ծագում ունեն և բնակվում են սարերի, ժայռերի ու քարերի վրա, քարանձավներում ու ժայռերի ճեղքերում ունեն իրենց տաճարները:⁵⁰ Հենց *քաջքերն* են, որ Մովսես Խորենացու վկայությամբ Արտաշեսի «...Չքեզ կայցին քաջք, Տարցին յԱզատն ի վեր ի Մասիս, Անդ կայցես եւ զոյս մի՛ տեսցես» անեծքի համաձայն՝ Արտավազը թագավորին Մասիսի վրա որս անելիս բռնելուց հետո շղթայում են:

Գայլի պաշտամունքի և ծիսական զոհաբերության մեկնության համար կարևոր է նաև այն, որ մի շարք ժողովուրդների մոտ *գայլ* բառի վրա տարբու է դրված: Դադըստանում,⁵¹ հռոմեացիների մոտ, ինչպես նաև Եվրոպայում անցանկալի էր գայլի անունը տալը:⁵² Բելոռուսիայում խուսափում էին գայլի անունը տալ Ծննդյան տոներին, որպեսզի նրան դուրս չբերեն անտառից, և հետաքրքիր է, որ գայլ նշանակող էվֆեմիզմը (մեղմասություն, անհարմար բառի կամ ասույթի փոխարեն հարմար բառը գործածելը) այդ դեպքում ծառայում էր *колядник* բառը:⁵³ *Коляд(к)а* բուսերենում այսպես է կոչվել ծննդյան և նոր տարվա ծեսը, իսկ հետագայում պահպանվել է ծեսերգ իմաստով: Գայլի առանձնակի ծիսապաշտամունքային դերը հնդեվրոպական սովորույթներում՝ շեշտում են լատիշերենում *գայլ* բառի փոխարեն *dieva suns*-գայլ (բառացիորեն՝ աստծո շուն) և *meza suns*-(բառացիորեն անտառի շուն) արտահայտություններն օգտագործելը:⁵⁴ Յուրահատուկ մշակութային դերի հետևանքով *գայլ* իմաստն արտահայտող ընդհանուր քարթվելական բառը նույնպես տարբու է ենթարկվել և վրացական *mgel*-i, մեգրելական *ger*-i ձևերը փոխ են առնվել հայերենից:⁵⁵ Համանման ձևով ալանների համար թև գայլը տոտեն է, ցեղի նախնի, սակայն հնդեվրոպական նախնական բառույթը տարբուավորված է և փոխարինված է օտար բառով:⁵⁶ Հայերենում *գայլ* բառը ենթարկվել է տարբուի և կամավոր ձևափոխվել:⁵⁷ Սեր կարծիքով հայերենում *գայլ*-ի տարբուավորված լինելու պատճառով օգտագործվել է *գայլ* բառի *ալ* ձևա-

⁴⁷ Ստ. Լ ի ս ի ց յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 291:

⁴⁸ Նոր բառգիրք ..., էջ 981:

⁴⁹ Նույնը:

⁵⁰ Մ. Ս թ ն ղ յ ա ն, *Երկեր, հ. է, Եր.*, 1975, էջ 86:

⁵¹ Г. Г а д ж и е в, *Верования лезгин, связанные с животными, СЭ, 1977, ном. 3, стр. 121.*

⁵² Х. К л и н г е р, *Животные в античном и современном суевеии. Киев, 1911, стр. 230, 240.*

⁵³ С . Т о к а р е в, *Религиозные верования восточно-славянских народов 19- начала 20 в. М.-Л., 1957, стр. 46.*

⁵⁴ Т. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, *Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тб., 1984, т. II, стр. 494.*

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 496.

⁵⁶ Նույնը:

⁵⁷ Նույնը:

փոխությունը, որը նույնամուն է պարսկերեն բառի հետ: Հայերենում չար իմաստն արտահայտող *ճախ* բառն ունենք: Սակայն հնդեվրոպական լեզուներում *ճախ*-ը տաբուավորված է:⁵⁸ Եվ *ճախ* իմաստն արտահայտող *ահեակ* բառը փոխառություն է պահլավերենից:⁵⁹ Եվ *գայլ* բառի վրա արգելանք լինելու պատճառով այն, ենթարկվելով յուրօրինակ չարխափան մոդելավորման, փոխարինվել է իմաստը պահպանած տարբեր ձևափոխություններով:

Մեծ Մեպասարի սրբարանում գոհաբերված գայլերի թիվը յոթն է: Գելկապի աղոթքների բոլոր տարբերակներում ծիսական գործողությունները ևս կապվում են յոթ թվի հետ, և հաճախ հմայական բանաձևը սկսվում է յոթի շեշտմամբ: Շերեփը երեք կամ յոթ անգամ աղոթած մազե դերձանով կապել սյանը, գուլպայի կամ տրեխի թելի վրա յոթ հանգույց անել, «գիր անեն, գել-կապ անեն, օխտը մատով, օխտը բթով...»:⁶⁰ Յոթն են նաև սրբարանում գտնված գոհաբերված զանգերը: Հայոց գելկապի աղոթքների մեջ գայլին խորհրդանշական ձևով փոխարինում է շերեփը: Գայլի հետ կատարվելիք ծիսական խորհրդանշական գործողության տեղը սարն է կամ սյունը. շերեփը սև պարանով տան սյունից կապել, երեք կամ յոթ անգամ աղոթած մազե դերձանով «գելը սարը կապեցի» կամ «գելը սյանը կապեցի»: Մուրբ ծառերի վրա մեխեր խփելու սովորույթը հավասարազոր է գայլը սյանը կապելուն: Կացիներ սանդերքի երկշարք ատամների մեջ դնելը⁶¹ գոհաբերության ծիսակարգի ժամանակ գայլերի ծնունդներն անջատելու արձագանք է: Նույն գործողությունն է խորհրդանշում նաև դանակը ծալելն ու սանդերքի ատամների արանքը օգելը, այնուհետև վրան կացին դնելը: Այստեղ սանդերքը խորհրդանշում է գայլի երախը: Ծեսի այս բաղադրիչի վերլուծության համար կարևոր են խեթական տեքստերից հայտնի մի ծիսակարգ, ինչպես նաև հայոց մի հավատալիք: Մեզ հետաքրքրող խեթական ծիսակարգը կատարվում էր պարտություն կրած գործի համար: Ըստ խեթական տեքստերի՝ նախ կառուցում էին դարպասանման մի բան, այնուհետև մարդուն, այծը, շան ձագը և խոճկորը բաժանում էին երկու մասի և, ըստ երևույթին, դնում էին դարպասի երկու կողմերում: Այնուհետև այդ դարպասի երկու կողմերում վառում էին խարույկներ: Խեթական գործը դարպասն անցնում էր խարույկների միջով և ուղղվում դեպի գետը: Ջուրը մտնելով՝ զինվորներն իրար վրա ջուր էին ցողում: Ծեսն ավարտվում էր «գետի այն կողմում», այսինքն՝ հավանաբար թշնամու տարածքում:⁶² Իսկ հայոց մեջ կար վախը բուժելու համար շանը երկատելու և այդ մասերի միջով շան կծած մարդուն անցկացնելու սովորույթ:⁶³

Հավատալիքներում պահպանված է նաև գայլին բռնելու խորհրդանշական գործողությունների մկարագիրը: Քուղ կամ պարան էին վերցնում, դրանով օդում երեք շրջան էին անում ենթադրաբար այն վայրում, որտեղ կորել էր անասունը՝ ասելով. «գայլ են բռնում, գայլ են կապում»: Խորհրդանշական այս գործողություններում երախը կապելը կոչվում էր կուկկապ (բառացիորեն՝ կուլ տալը կապել, այսինքն՝ կասեցնել): Գործողության մկարագրության մեջ ամփոփված է գոհաբերության համար գայլի որսի ձևն ու միջոցը:

Բերված համադրումները ցույց են տալիս, որ հնագիտական և բանագիտական նյութերը լրացնում են իրար՝ օգնելով վերականգնել գայլերի գոհաբերության ծեսի հնարավոր ամբողջական պատկերը: Կարող ենք եզրակացնել, որ «գելկապի աղոթքները» Մեծ Մեպասարում բացված գոհաբերության ծեսի համառոտագրումն է: Իսկ եթե սրան հավելենք նաև հավատալիքների մեջ տեղ գտած նշված չար ոգիների անունները, կերպարները, հասցրած հիվանդություններն ու վնասները, նրանց դեմ պայքարի ձևերն ու միջոցները, և այս ամենը համադրենք Մեծ Մեպասարի հնագիտական տվյալների հետ, կունենանք գայլի գոհաբերության ծեսի նաև պաշտամունքային խորհուրդն ընդհանրացնող պատկերը:

⁵⁸ Հր. Ա ճ ա ռ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 142:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 113:

⁶⁰ Ե. Լ ա յ ա յ ա ն, Բորչալուի գավառ, ԱՀ, գ.10, 1903, էջ 243:

⁶¹ Նույնը:

⁶² Բ. Ա Ր Ա Յ Ի Ի Ն Ն Օ ա, նշվ. աշխ., էջ 67:

⁶³ Ա զ զ ա զ ր ա կ ա ն հ ա ն դ ե ս, 1900, 2 գիրք, էջ 51:

Կրոնի փոփոխությունն իր հետ բերում է նաև ծեսերի և արարողակարգերի փոփոխություն: Քրիստոնեության մուտքով ժխտվեց հին հավատքը, հեթանոսական աստվածները հռչակվեցին չաստվածներ: Նոր կրոնը ներառեց հնագույն հավատալիքները, հին հավատքի հերոսներին փոխարինեցին նորերը: Իսկ երբ առասպելաբանական այս կամ այն դրվագը կամ պատումն անբողջությամբ անցնում է մի կրոնից մյուսին, սկսվում են նրա տրոհումն ու մասնակի քայքայումը: Սակայն միաժամանակ կա նաև սահմանային մի վիճակ, երբ տրոհվելով և դիմագիծը կորցնելով՝ առասպելաբանության առանձին հատվածներ, նոր գաղափարախոսության մեջ ներառվելով և փոխակերպվելով հանդերձ, մասնակիորեն դառնում են առավել հստակ: Կարծում ենք՝ նույնը կատարվել է նաև այդ դեպքում: Գայլի պաշտամունքն ու ծիսական զոհաբերությունը բնականաբար մերժվել է նոր գաղափարախոսության մուտքով, սակայն աղոթքին քրիստոնեական մի քանի խորհրդանիշեր հավելվելով, ժողովուրդը պահպանել և բանավոր ավանդությամբ այն փոխանցել է սերնդեսերունդ: Եթե ծիսական գործողություններն ամփոփող աղոթքը, որը, հնարավոր է, կատարման կերպ էր նաև հին հավատքի ժամանակ, պահպանվեց, ապա Թաղթաղոց և Գայլոց աստվածությունները հայերենի լեզվական օրինաչափություններին համապատասխան ձևափոխություններով պահպանվեցին *հայ, ալ, քաշկ* անուններով՝ որպես չար ոգիներ:

Մ.թ.ա. III հազարամյակում զոհաբերության մնամատիպ ծեսի իրականացումը խոսում է տարածքի հնդեվրոպական ցեղերով բնակեցված լինելու մասին: Հավատալիքը ծնվել է հնդեվրոպական ցեղերի մոտ, ուր ցեղային համայնքի հովանավոր աստվածություններն առաջին հերթին բնության ուժերն էին ու աշխարհագրական այս գոտու կենդանական աշխարհի հզորները, ինչպիսին է նաև գայլը:

Մեծ Մեայասարի վաղբրոնզիդարյան սրբարանում բացված գայլերի զոհաբերությունը քուրարաքսյան մշակույթի հուշարձաններում եզակի լինելով՝ նույնքան եզակի է նաև որպես ծեսի գաղտնագրում, որ մեզ է հասել «գելկասի աղոթքներ» անունով:

КОД РАННЕБРОНЗОВОГО РИТУАЛА ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ ВОЛКОВ В АРМЯНСКИХ МОЛИТВАХ "ТЕЛКАП"-А

___ Резюме ___

___ Л. Еганян ___

При раскопках села Мец Сепасар в святилище раннебронзового периода (28-26 вв. до н. э.) на полу, рядом с очагом было открыто ритуальное жертвоприношение семи волков. Ритуал жертвоприношения уникален. В памятниках раннебронзового периода это первое и единственное археологическое открытие подобного рода.

Индоевропейская традиция почитания волка отражалась и в фольклоре армянского народа. В фольклорных материалах особое место занимают молитвы именуемые „Гелкапи“, то есть „молитвы заклинания волков“.

Сопоставление археологических данных с молитвами показывает, что в них сохранено описание процесса жертвоприношения. Они-своеобразный код ритуала. Сопоставление археологических данных с данными код ритуальных молитв способствует восстановлению некоторых деталей процесса жертвоприношения, а в итоге-весь процесс.